

ગુજરાતી લોક દુહા – સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ
Literary and Cultural Study of Gujarati Folk – Duha

An
Abstract
Of the Thesis Submitted
to
The Maharaja Sayajirao University of Baroda

For the degree of
Doctor of philosophy

(In Gujarati)

By
Varu Haresh Punjabhai

Guided by

Dr.Pundlik C.Pawar
Associate Professor
Department of Gujarati,
Faculty of Arts,
The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Vadodara – 390 002
Gujarat, India
August - 2017

ગુજરાતી લોક દુહા – સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ

સંશોધનકાર્યનો સારાંશ

પ્રત્યેક ભાષામાં બે પ્રકારના સાહિત્યનાં પ્રવાહ વહેતા હોય છે – શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય. લોકસાહિત્ય જીવનનાં તમામ પ્રસંગોમાં લોકસમાજની વચ્ચે રહેતું હોવાથી તેમાં અનેક વિધતા જોવા મળે છે. જીવનમાં જેટલા પ્રસંગો છે એટલા પ્રસંગોનું લોકસાહિત્ય મળે છે. લોકસાહિત્યમાં ભાવની સાથે સાથે સ્વરૂપનું પણ એટલું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યનું સૌથી નાનું અને નિરાળું સ્વરૂપ એટલે દુહો. 24 માત્રાનો આ છંદ – છંદ ન રહેતા કવિતાનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. દુહો 24 માત્રા અને ચાર ચરણમાં રહીને જીવનના તમામ પ્રસંગો અને ભાવોને પોતાનામાં વહાવે છે. તેને કોઈ પ્રદેશબાધ નળ્યો નથી, ગુજરાતી, કચ્છી, મારવાડી, હિન્દી જેવી ભાષાઓમાં દુહાએ પોતાનું કામણ પાથર્યું છે. વર્તમાન સમયે જ્યારે લોકસાહિત્યનાં અન્ય સ્વરૂપો પર સંશોધન કાર્ય થઈ રહ્યું ત્યારે મારા મહાનિબંધમાં દુહાને સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાએ તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. મહાનિબંધને નીચે મુજબ છ ભાગોમાં વિભાજિત કર્યો છે.

પ્રકરણ:-૧ લોકસાહિત્યમાં દુહાનું સ્થાન:-

પ્રથમ પ્રકરણમાં લોકવિદ્યાના પ્રકાર તરીકે લોકસાહિત્ય, લોકસાહિત્યની વિદ્વવાનો દ્વારા અપાયેલ વ્યાખ્યાઓ, વ્યખ્યાઓના આધારે લોકસાહિત્યના પ્રમુખ લક્ષણોની ચર્ચા અને લોકસાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારો જેવા કે લોકકથા, લોકનાટ્ય, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો, ટુચકા, લોકવ્યુત્પત્તિ, ગેયકથાત્મક સ્વરૂપો, લોકગીતન સ્વરૂપલક્ષી ખ્યાલ આપ્યો છે.

લોકસાહિત્યના પ્રકાર તરીકે દુહો, દુહાના ગુજરાતી, હિન્દી કોશગત અર્થો, વિદ્વવાનોના મંતવ્યોના આધારે દુહાના મૂળની તપાસ, દુહાનો ઉદ્ભવ, વિદ્વવાનોએ ગણાવેલ દુહાના પ્રકારો અને તેના ઉદાહરણો, સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકેની લાક્ષણો, દુહો લોકસાહિત્ય કે શિષ્ટસાહિત્યનું સ્વરૂપ વિશેની તાત્વિક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરી છે.

પ્રકરણ:-૨ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં સંપાદિત દુહાઓ :-

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ગુજરાતી લોકગીતની સંપાદનયાત્રા જેમાં મેઘાણી પૂર્વેની સંપાદનયાત્રા, મેઘાણીનું સંપાદનકાર્ય, મેઘાણી પછીની સંપાદનયાત્રા, લોકગીતોનાં પુનઃસંપાદનોની વિગતે ચર્ચા કરીને ગુજરાતી લોકદુહાના સંપાદનોની ચર્ચા કરી છે. એ સાથે મારા અભ્યાસના પુસ્તકોની વિગતે પરિચય આપ્યો છે. મારા અભ્યાસનાં પુસ્તકો નીચે મુજબ છે

- (૧) કાઠિયાવાડી જવાહીર – ખીમજી વસનજી
- (૨) કાઠિયાવાડી સાહિત્ય – સ્વ. કહાનજી ધર્મસિંહ
- (૩) સોરઠી ગીતકથાઓ – ઝવેરચંદ મેઘાણી
- (૪) સોરઠી દુહાની રમઝટ – ગોકુલદાસ રાયચુરા
- (૫) ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ – આશારામ દલીચંદ શાહ
- (૬) દુહો દસમો વેદ – જયમલ્લ પરમાર

પ્રકરણ:-૩ દુહાનું સાહિત્યિક બંધારણ અને સર્જનાત્મકતા :-

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં દુહાને શિષ્ટસાહિત્યના બંધારણમાં માપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે, જેમાં

- (૧) દુહામાં અલંકાર અંતર્ગત શબ્દાઅલંકાર અર્થાઅલંકારના પ્રકારોની ચર્ચા કરી છે.
- (૨) ભરતના રસસૂત્ર પ્રમાણે દુહામાં રસ અને નવ રસોની ઉદારણ સહિત ચર્ચા કરી છે.
- (૩) દુહામાં આનંદવર્ધનના ધ્વનિવિચારની ચર્ચા અને દુહામાં વસ્તુધ્વનિ, અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિની ઉદાહરણ સાથે ચર્ચા કરી છે.
- (૪) કુંતકના વક્રોક્તિ વિચારની દુહામાં ચર્ચા અને વર્ણવક્રોક્તિ, પદપૂર્વાધવક્રોક્તિ, પદપરાર્ધવક્રોક્તિ અને વાક્યવક્રોક્તિની દુહામાં તપાસ કરી છે.

(૫) દુહામાં પ્રતીક, કલ્પન અને પુરાકલ્પન સદ્રષ્ટાત તપાસ કરી છે.

(૬) દુહાના શબ્દભંડોળ અંતર્ગત સોરઠી, કચ્છી, મારવાડી, હિન્દી, અરબી, ફારસી,

સંસ્કૃત તત્સમ્, તદ્ભવ વગેરે શબ્દોની તપાસ કરી છે.

પ્રકરણ:-૦૪ (દુહા જીવન વિષયક)

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જીવન વિષયક દુહાઓ મૂક્યા છે. જે અંતર્ગત (૧) દુહા વિશેના દુહા (૨) દુહા ઈશ્વર અને ભક્તિના અંતર્ગત ઈશ્વરના અંકો, શામળાના દુહા, રામના દુહા, શિવના દુહા, દુહા ભગવાન અને ભક્તના સંબંધના, ઈશ્વરના મહિમાના દુહા, ઈશ્વરને અરજના દુહા, ઈશ્વર પર કટાક્ષના દુહા અને દુહા ભક્તિના મૂક્યા છે. (૩) સ્ત્રી અને પુરુષના દુહા અંતર્ગત પુરુષના દુહા, સ્ત્રીના દુહા અંતર્ગત સ્ત્રી સૌંદર્યના દુહા, સ્ત્રી સ્વભાવના દુહા, સ્ત્રી પ્રેમના દુહા, સ્ત્રી પ્રશસ્તિના દુહા, સ્ત્રી નિંદાના દુહા, સ્ત્રી અને અન્ય વસ્તુના દુહા, પતિના આગમન સમયે સ્ત્રીની મનોદશાને વ્યક્ત કરતા દુહાઓ મૂક્યા છે. (૪) જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતાના દુહા અંતર્ગત રજપુત, વાણિયો, કુંભાર, લુહાર અને અન્ય જ્ઞાતિના દુહા મૂક્યા છે. (૫) અંગો વિષયક દુહા અંતર્ગત દાંતના દુહા અને પેટના દુહા મૂક્યા છે. (૬) જીવનની અવસ્થાના દુહા અંતર્ગત બાળપણના દુહા, યુવાનીના દુહા, યૌવનની ક્ષણભંગુરતાના અને મૃત્યુના દુહા અંતર્ગત મૃત્યુની સર્વોપરિતાનાં અને મૃત્યુ પછીના વિલાપનાં દુહા મૂક્યા છે. (૭) માનવીય ભાવોના દુહા અંતર્ગત પ્રેમના દુહા અને પ્રેમના દુહાની અંતર્ગત પ્રેમની વિભાવનાના, વિરહના, તડપનના, ઉપાલંભના, ઈશ્વર પ્રેમના અને વિપ્રલંભ શૃંગારના દુહા મૂક્યા છે. માનવીય ભાવોના દુહામાં આગળ શૌર્યના દુહા, જીવનની કડૃણતાના દુહા, રાષ્ટ્રપ્રેમના દુહા અને સંપના દુહા મૂક્યા છે. (૮) માનવ સ્વભાવના દુહા અંતર્ગત માનવસ્થાવના દુહા, માનવમનના દુહા, વાણીના દુહા અને સજજન અને દુર્જનનામાં સજજન-દુર્જનનોભેદ, સજજનના લક્ષણોના દુહા, દુર્જનના દુહા અંતર્ગત મુરખના, ઢોંગીના, સ્વાર્થીના, ગમારના, આળસુના, કાયરના, દ્રુષ્ટના અને દ્રુષ્ટના સોરઠા મૂક્યા છે. એ સિવાય દુહા ઈજજત-આબરૂનાં અને મિત્રના દુહા મૂક્યા છે. (૯) દુહા જીવનસાફલ્ય અને સમયરંગના અંતર્ગત દુહા જીવનસાફલ્ય અને માણસાઈના, દુહા

સમયની બલીહારીના અને દુહા ભાગ્ય અને નસીબના મૂકયા છે. (૧૦) દુહા શાપ અને પાણિયાના મૂકયા છે. (૧૧) ચીજવસ્તુના દુહા અંતર્ગત મોતીના દુહા, સંપત્તિના દુહા અને કામની વસ્તુઓના દુહા મૂકયા છે. (૧૨) દુહા ખાનપાન અને વ્યસનના અંતર્ગત અન્ન અને આરોગ્યનો મહિમા, આહાર ઈશ્વરની દેણ, અન્ન આયુષ્યનો આધાર, ઉત્તમ ભોજન એ સદનસીબ, પાનસોપારી, અનાજનું સૌંદર્ય, ભૂખ અને ભોજન તેમજ વ્યસનના દુહામાં યા અને બીડીના દુહા, હોકાના દુહા અને દારૂના દુહા મૂકયા છે. (૧૩) દુહા મનોરંજનના અંતર્ગત આણંદ—કરમાણંદના , લાલા—માલાના, ઉખાણાં, કો'ચેલા કેમ થાય ?, કો' ગુરૂ કેમ થાય ?, પહેલિકા— સમસ્યાઓના દુહા મૂકયા છે. (૧૪) દુહા ઉપદેશના અને (૧૭) પ્રકીર્ણ દુહા મૂકયા છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જીવન વિષય દુહાઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોના દુહા પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મૂકયા છે.

પ્રકરણ:-૫ (પ્રકૃતિ વિષયક દુહા):-

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ વિષયક દુહાઓનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ કર્યું છે. જેમાં (૧) દુહા સૂર્યના, (૨) દુહા ઋતુના જેમાં શિયાળા, ઉનાળા, ચોમાસાના દુહા અને ચોમાસાના દુહામાં વરસાદને વિનંતી, વરસાદનું આગમન અને વરસાદની રમઝટ, વરસાદમાં માનવજીવન, વરસાદમાં પક્ષીસૃષ્ટિ, વરસાદના વરતારા અને દુષ્કાળના દુહા મૂકયા છે. (૩) દુહામાં પ્રદેશ નિરૂપણ અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્ર અને કાઠિયાવાડ, પાંચાલ, બરડો, હાલાર અને ઓખામંડળ, ઝાલાવાડ અને ભાલ પ્રદેશ, કચ્છપ્રદેશ, ભરૂચ તેમજ અન્યપ્રદેશના દુહા મૂકયા છે. (૪) દુહામાં નદીઓ અને સમુદ્ર અંતર્ગત ગંગાના દુહા તેમજ અન્ય નદીઓના દુહા અને સમુદ્રના દુહા મૂકયા છે. (૫) દુહામાં વૃક્ષો અંતર્ગત આંબાના દુહા, ચંદનના દુહા, એરડાના દુહા અને અન્યવૃક્ષોના દુહા મૂકયા છે. (૬) દુહામાં પ્રાણીઓ અંતર્ગત સિંહના દુહા, અશ્વના દુહા અને અન્ય પ્રાણીઓના દુહા મૂકયા છે. (૭) દુહામાં પક્ષી અંતર્ગત દુહાઓમાં કોયલ, કાગડો, હંસ, મોર, પોપટ, કુંજ, પારેવાં, બપૈયા, સારસ અને અન્ય પક્ષીઓ મૂકયા છે. તેમજ પક્ષીઓ સાથે જોડાયેલા શુકન—અપશુકનના દુહાઓ મૂકયા છે. પ્રકરણના અંતે ભમરાના દુહા મૂકયા છે.

પ્રકરણ:-૬ (ઉપસંહાર):-

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મારા સંશોધનનાં તારણ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.
ઉપરાંત આ વિષયમાં ભવિષ્યમાં થઈ શકનાર સંશોધન અંગે વાત કરી છે.

પ્રકરણ:-૭ પરિશિષ્ટ:-

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં શિષ્ટસાહિત્યમાં દુહાનો પ્રયોગ તપાસ્યો છે. જેમાં સુધારકયુગમાં નર્મદ, દલપતરામ, શેઠ વલ્લભદાસ પોપટ, ભગવાનલાલ ડુંગરશી પાઠક વગેરેની કવિતામાં દુહાની તપાસ કરી છે. પંડિતયુગના સાહિત્યકારોમાં ન.ભો. દિવેટિયા, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બ.ક. ઠાકોર તેમજ અન્ય કવિઓની કવિતામાં દુહાની તપાસ કરી છે. ગાંધીયુગમાં રા.વિ. પાઠક, સુંદરમ્, ઉમાશંકર જોષી, સ્નેહરશ્મિ, દુલા ભાયા કાગ, તનસુખ ભટ્ટ વગેરેની કવિતામાં દુહાની તપાસ કરી છે. અનુગાંધીયુગમાં પ્રહલાદ પારેખથી લઈને વિનોદ જોષી સુધીના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓની કવિતાઓમાં દુહાની તપાસ કરી છે.

મારા સંશોધન કાર્યમાં દુહાનો સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ હતો. જેમાં દુહાને સાહિત્યના માધ્યમમાં તપાસવાનો અને જીવનના માધ્યમમાં તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હતો. તેનો શક્યતઃ અભ્યાસ કર્યો છે.

રજૂ કરનાર
વરુ હરેશ પી.

માર્ગદર્શક
ડો.પુંડલિક સી. પવાર